

МІСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ТА КОЛИШНЄ ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVIII СТ.)

На сьогодні нагромаджена значна кількість джерел з окремих напрямків соціально-економічної історії міст Південної України, випрацьована ґрунтовна теоретична база джерелознавчого дослідження. Разом з тим побутування традиційного комплексу джерел з історії міст, розпорошеність матеріалу призводять до численних дискусій щодо часу виникнення населених пунктів, локалізації та значення козацької спадщини. Саме тому на порядку денному стоїть завдання з'ясування ролі козацького елемента в питанні розбудови південноукраїнських міст після ліквідації Січі. Вирішенню цієї проблеми й присвячена дана розвідка.

Введення Н. Полонською-Василенко в історичну літературу терміна “міська колонізація” є цілком виправданим. Дійсно, масштаби урядових заходів принципово змінили обличчя регіону і самих міст. Але не слід забувати, що територія Півдня вже мала досвід міського будівництва.

Конкретизувати питання кількості міст допомагають дані консисторських відомостей. Згідно з відомостями, складеними у консисторіях і надісланими до Синоду, до нововлаштованої Слов'янської та Херсонської єпархій ввійшло 6 міст, а саме: Єлисаветград, Новомиргород, Бахмут, Полтава, Кременчук, Тор. Останні три знаходились за межами території Південної України. Через відсутність у частині відомостей вказівки на статус населених пунктів ми не маємо можливості підрахувати кількість містечок і посадів. До того ж у відомості, складеній у Синоді в 1776 році, стосовно деяких населених пунктів зазначений не такий статус, як у відомостях консисторії. Зокрема, Азов і Таганрог в одному випадку позначені як фортеці, а в іншому – як міста [1; *арк. 25-25 зв.*]. У синодальній же відомості згадуються міста Керч та Єникале. У консисторських відомостях ці населені пункти не зустрічаються, оскільки вони не входили до складу відповідних єпархій [1; *арк. 308-368 зв.*] (самі ці 2 міста були єдиними на Кримському півострові, які ввійшли до складу Російської імперії за умовами Кючук-Кайнарджийського миру, втім, в духовному відношенні вони не залежали від жодної з 4 єпархій).

Консисторії взагалі не досить ретельно піклувались про позначення статусу населеного пункту. Показовими є дані про містечко Новоселиця (Самарчик), що згадане як село [3; 164]. Це давнє козацьке місто було центром Самарської паланки, центром Старокодацького духовного намісницького правління.

Загалом у консисторських відомостях, укладених у 1776 році про церкви та парафіяльне духовенство, що були передані нововлаштованій Слов'янській та Херсонській єпархіям, позначені такі південноукраїнські міста та містечка: Єлисаветград, Новомиргород, Бахмут, Крилов, Царичанка, Китайгород, Переволочка, Стара Самара [3; 161-165; 167].

Уже 18 червня 1775 року Г. Потьомкін віддав наказ генералу П. Текелію про перепис населення території Запорозьких Вольностей. Цей захід, проведений з фіскальною метою, повинен був визначити кількість бажаючих переселитися до слобід, створених у Дніпровській провінції. Наказувалось призначити місця для влаштування слобід, “доглядаючи при тому, щоб дрібних і скрізь розпорошених селищ засновувати не дозволяти” [2; 167-168]. Для слобід рекомендувалось обирати місця в безпечних місцевостях біля великих шляхів “для зручного керівництва” [2; 168].

Далі були вжиті заходи щодо забезпечення умов запису колишніх запорожців до міщанства та купецтва. Запорозьке населення отримало право такого запису без утисків починаючи з 1776 року [2; 190].

Визначальним у вирішенні долі запорозької спадщини, на думку А. Бойка, став 1779 рік [5; 20]. Широкомасштабна політика ліквідації зимівників позначилась на заселенні міст. Указ Новоросійського губернатора М. Язикова про обов'язкове переселення з зимівників у міста та слободи надавав додаткові пільги колишнім козакам (дозвіл зберігати зимівники як хутори для утримання худоби, звільнення від утримання пошт, державних і військових нарядів, всіх податків на два роки, надання білета на отримання з казенних лісів необхідного матеріалу для будівництва) [4; 38].

В питанні заселення міст уряд вдався до всіх методів. Після зруйнування Січі держава активно експлуатувала прихильність козаків до віри у своїх інтересах. Влада почала пропагувати заснування церков в новостворених слободах та містах, наголошуючи на неможливості виконання церковних обрядів в зимівниках [5; 54].

Запорозжці не виявили особливого бажання переселятися до міст, і уряд не міг покладатися на них у такій важливій справі. Тому впродовж останньої чверті XVIII – початку XIX століття створювався механізм надання системи пільг особам, які мали намір оселитися в містах.

В останній чверті XVIII століття поняття “місто” наповнилося новим змістом. Російська державна традиція першої половини XVIII століття, що визначала “місто” як сукупність “тяглих сословно-державних одиниць”, віджила себе. Жалувана грамота містам юридично закріпила нове розуміння “міста” як юридичної особи, що складається з мешканців. Цим були закладені основи для розширення можливостей доступу до “заняття промисловістю” та торгівлею городянам, незважаючи на їхню приналежність до певної верстви. Держава приділяла особливу увагу створенню сприятливих умов для перетворення цих населених пунктів на торговельно-промислові центри.

Уряд прагнув заселити міста за будь-яких умов. Переселенці отримували десятирічні пільги у сплаті податків, які подовжувались час від часу, кошти на будівництво та заведення господарства, право мати земельну ділянку на міській території тощо.

Залучення місцевого населення, передусім колишніх представників запорозького козацтва, було першим кроком уряду Російської імперії на шляху до розбудови міст регіону.

Уряд всіляко прагнув забезпечити підтримку своїм діям з боку місцевого населення, керуючись цими мотивами і при будівництві повітових центрів. У 1776 році при пошуку місця для центру Слов'янського повіту губернатор М. Муромцев дійшов висновку, що найкраще на цю роль підходить адміністративний центр Січі, селище Покровське, яке і за часів Вольностей Війська Запорозького мало ряд ознак міста [6; 168]. Так селище отримало офіційний статус міста.

Створення еволюційним шляхом економічної інфраструктури вимагало часу, якого у держави не було. Тому з самого початку уряд вдався до радикальних заходів. Так, для налагодження ярмаркової торгівлі в Катеринославі були розігнані ярмарки в Кодаку, для розвитку Олександрівська влада вдалася до перенесення митниці та карантину з Білозірки.

Таким чином, документи, які є в нашому розпорядженні, дають підстави зробити висновок про те, що остання чверть XVIII ст. стала періодом активної розбудови населених пунктів міського типу на півдні України. Разом з тим населення регіону було близько знайомим із таким типом поселень і за часів Вольностей Війська Запорозького. Так, в середині 80-х років XVIII ст. існували 23 міста та містечка, з яких 9 були колишніми запорозькими [7]. В останній чверті XVIII ст. починається процес інтенсивного будівництва та заселення міст. У 1799 році на півдні України існувало вже 36 міст та містечок. Зміна зовнішньополітичних пріоритетів сприяла інтенсивній розбудові міст регіону. На цьому етапі уряд мав усі можливості для проведення уніфікації правових відносин, адміністративно-територіальної реформи, бюрократизації адміністративної системи тощо. За таких умов колишні запорожці ставали засобом для реалізації імперських планів.

Джерела та література:

1. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 796, оп. 56, спр. 436.
2. Козирев В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії (XVIII-XX століття). – Запоріжжя, 2002. – 373 с.
3. Православна церква на півдні України (1775-1781) / Упорядник І. Лиман // Джерела з історії Південної України. Том 4. – Запоріжжя, 2004. – 560 с.
4. Беднов В. Матеріали для истории колонизации бывших запорожских владений. – Катеринослав, 1914. – 32 с.
5. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995. – 56 с.
6. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ, 2000. – 1080 с.
7. Циберт В.М. Атлас Новоросійської губернії 1799 року як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 4(5). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. – С. 232-234.